

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՃԵՄԱՐԱՆ

ՍՈՒՐԱՏԻ ՆՈՐ ԶԵՆԱԳԻՐ ՍԸ

ՍՈՒՐԱՏԻ հայերէն ընդարձակ թարգմանութեան՝ մինչև ցարդ միայն երկու ձեռագիր ծանօթ էր. մին կը գտնուի Էջմիածին, միւսը Երուսաղէմ:

Ս. Ղազարու ձեռագրատան մէջ բազրը մեզ ցոյց տուաւ երրորդ ձեռագիր մը, կարեւոր ո՛չ միայն այն պատճառաւ որ նոր թիւ մը կ'աւելցնէ Փիլոն Տիրակացւոյ թարգմանութիւնը պարունակող և Խորենացւոյ իրնդրոյն հետ այնքան սերտ աղերս ունեցող ձեռագիրներուն վրայ, այլ նաեւ կը պարունակէ մաս մը Սոկրատի ընդարձակ թարգմանութեան այն գլուխներուն՝ որոնք չեն գտնուիր ո՛չ Էջմիածնայ՝ ոչ ալ Երուսաղեմայ օրինակ:

ներուն մէջ . այնպէս որ Սոկրատի հայկական թարգմանութեան հրատարակիչը, Մեքրոպ վ. Տէր-Մովսէսեան՝ զատարկը լրացնելու համար՝ ինքն անձամբ թարգմանած է զանոնք յոյն բնագրէն, բնականաբար զբարբառով մը՝ որ շատ կը տարբերի փրէն Տիրակացոյ լեզուէն :

Ինչ պատճառաւ մինչեւ ցարդ բանասիրութեան մէջ իր դերն ունեցած չէ այս ձեռագիրը : Մեր ձեռագրատան ցանկին մէջ Սոկրատայ այս օրինակին որ դարանի մէջ գտնուիլը մոռցուած է նշանակել . բաց աստի՛ դրուած է՝ լուսանցքի մէջ՝ 1 մը (= չիք) . հետեւաբար սոյն կարեւոր ձեռագիրը նկատուած է կորուսեալ : Բայց դիտելով որ նոյն ձեռագրատան ցանկին մէջ կ'ըսուի թէ Սոկրատայ այս օրինակը միացած է Եւսեբեայ պատմութեան հետ, փոխանակ Սոկրատի Եւսեբիոս անունը փնտռելով հոն՝ նշանակուած գտնուեցաւ ձեռագրին տեղը :

Սոկրատի ընդարձակ թարգմանութեան այս նոր օրինակը՝ 1806 թիւը կը կրէ . և այս յիշատակարանն ունի սկիզբը .

« Պատմագիրքս Եւսեբեայ յիշատակ է Իսահակեան Պարոն Յարութեան՝ որ ի նորն Չուզայէ : Յամի Տեանն 1799 . ի յունվ . 10 :

Որ առաքեալ ի Սպահանայ ի կոստանդնուպօլիս ի ձեռս վ . Ն . Միբայէլ վարդապետի մերոյ Չամչեանց , յետոյ յամին 1799 յօգոստ . 24 , եհաս ի վենետիկ , ի վանս սրբոյն Ղազարու » :

Եւսեբիոսի Պատմութեան աւարտումէն յետոյ , երեք սինակ զատարկ թուողուած է և չորրորդ սինակին վրայ սկսուած է .

« Սոկրատ Պատմագիր : Եւսեբի Պամիհիշեա ի Ժրոյց գիրսն եղեալ » այս առաջին սինակը , որ բոլորգիր է և կը տարբերի նախորդէն , ինչպէս նաեւ յաջորդէն (որ նօտրագիր է) յայտնապէս վերջը եղած յաւելուած մ'է , և կը համամայնի բառ առ բառ Փոքր Սոկրատին , մինչեւ Տէր-Մովսէսեանի հրատարակութեան 7 էջը , սող 4 . « Ի խորամանկութեան դիւցն և յոր » (դրէ) . Խաղաբութեան մէջ՝ այս վերջին բառը հրամայէ է . ըստ մեր ձեռագրին՝ « Յեթներորդ ամի թագաւորութեանն կոստանդիանոսի » խօսքէն (տպ . էջ 5 . սող 3) Բ զլուխը կը սկսի :

Այս առաջին սինակէն վերջ կը սկսի , նօտրագիր , ընդարձակ Սոկրատը . հոս կը հրատարակենք հին թարգմանութեան այն մասը՝ որ կը պակսի Տէր-Մովսէսեանի հրատարակութեան մէջ , դնելով հնոյն հանդէպ՝ վերջնոյս նոր թարգմանութիւնն ալ՝ յունարէնի վրայէն կատարուած :

ՁԵՒՍԳԻՐ Ս . ՂԱԶԱՐԱՌ

ԹՐԿՄ . ՏԵՐ-ՄՈՎՍԵՍԵԱՆԻ (էջ 7)

Ինք հրամայէր մի՛ հպի առ միճանս , որպէս զի մի՛ լինել պատճառ անմանն քրիստոնէից . և էր Հալաճունն Խանսեղեալ այսուի և արախուսեալ բանից էր գաղտնի . իսկ գործովք յայտնի : Քանզի զանժումալիս յինչս

Արքես դե՛ր եպիսկոպոսայ մի՛ հպի առ Հեթանոս զի մի՛ անեցի քրիստոնէութիւնն . և էր Հալաճունցն սքոզեալ և միագամայն սկն յայտնի , զի բանից ձածկէր , ալ զգործովք յայտնի կացուցանէր . քանզի անպատճառ

1. Հին ձեռագիրներուն վրայ , որ նոյն օրինակէ զաղափարուած կը թուին , մանրամասն տեղեկութիւններ տն՝ Մեքրոպ վ . Տէր-Մովսէսեանի « Սոկրատայ Սքուլաստիկոսի » եկեղեցական պատմութեան հրատարակութեան մէջ . տպ . Վաղարշապատ , 1837 :

Սամակ նույ . Խալալայեանմ , յոյժ կաթողիկոս Սոյս , հրատարակեց առումին տեսակով՝ Երուսաղեմայ և Լջմիածնայ օրինակին մէջ եղած տարբերութիւնները :

Էջմիածնայ օրինակը , թիւ 1628 , է « մեծագիւր բուրագիր գրեալ ի Բղթի ի վան Յովհաննու որ ի կարն » : Մեքրոպ վ . Տէր-Մովսէսեանի կործեօք Երուսաղէմի օրինակը Այրարատէն ղէտք է տարուած ըլլայ :

և ի մարմինն հաւանեալն կրին¹ : Եւ այսու ի ցառանն մեծ զՔաղաքն կուստեղին շարժեաց . և էին պատերազմունցն հուր ի նոսա , սակեծակակ սիրոյն վասն զի ո՛ր ճեռն իր պատերազմել ընդ միմեանս պատրաստեցան , և բազմաց եղելոց խորհրդոց ինչանկ , և ծուփեցն ցրի պոյռ² Ինքնինոյ , որ է մեծ ի յայտ ֆաղկէ դոն . և պատրաստ ֆաղկէրն ետ զինքն կենեամիս և բժշբունեալ մարդատրութեամբ . և մտանն յան և ո՛ր ուստեցն ապա հրամայէր նմա կեալ ի թնասողնիկ լուսեմամբ : Իսկ նորա առ սակա ինչ լուսն յետոյ զոմանս բարբարոս ժողովեալ³ վերստին պատերազմեալ . գեիւորանն փոխէր : զայս ծանուցեալ Քաղաքորին , հրամայէր զնա սպանանն , և սպանաւ , բայց կուստեղին այցանս աժնեցուն զօրաւոր և ինքնակալ ցուցեալ Քաղաքը զարեւատնից փութայր աղեղցեցանիկ . և անկեր զայս յուր վերջ յեղանակեց . և եր խոր խաղաղութիւն ցրիստունից վասն նորա , այլ զայլապէս խաղաղութիւն յեղական⁴ պատերազմ ցրիստունից խափաներ . այլ թէ ո՛ր էր սա և իբէ զհարց էառ զեղեանութիւնն , որպէս է՝ վարկանիկ պատմեցցն :

Եւ Քաղաքի աղէքամարացոյ եպիսկոպոսի և առ Դոնիւսիստեղին վկայելոց . փոխանակէր զեպիսկոպոսութեան խնդրաւ : Իսկ յետ Առեպայ աղէքամարացոս , առ յեղելով խաղաղութեամբ , յապանովաղցոն կեցով զեկեղեցին ընդունէր , և երբնն մերձակայինն ընդ իրեւն , ցառանից , և այլոց սոխտեացն , պատասխանաբար յաղաքս երբորդութեանն , յերբորդութեանն միասականուրեւն թիւն իմաստասիրելով աստուծամարմնի :

Ինչս ոմա յորոց ընդ նոյնում էին , այր ո՛չ անմասն քանական արուեստիւ . կարծեցեալ է Սարէիկ զիբացոյ ճերմուռնն մուծանիկ զեպիսկոպոսն . և ի վիճելն ըստ չարութ . և հակառակն ի զիբացոցն կարծեմն մուծանէր . և որպէս Քուրէն փութով ընդառալ ելանիկ ասացելոցն յեպիսկոպոսն և առ , իբէ Հայր մեա սկիզբն զայսութեանս ունի ծնեալ . և յայտանէ է յայտնի . զի եր յորմար ոչ էր որդի . ճեռեակ⁵ ի հարկէ . Ի յողկէ ունիկ նմա զզայտութիւնն⁶ : և զայս առ վայելուչ քանից խորեւն յարեցանն զբազման առ ինչորեւ . և ապա որպէս ի փոքր կայծականէ մեծ հուր բորբոքէր . և սկսեալ շարն յաղճաստնդարացան եկեղեցւոյն ընթանալոց ընդ աժնայն եղիպատս և Ղըրիայ և ի վերին թեքայից , ապա և յայլս ոմանս յայտարարս , և ի քաղաքս ճարակէր ապա ընդունէին զբարափառութիւնն արեւոսի և այլն բազումք մասնանոց Եւսեբիոս ընդդիմանայր , ո՛չ կեսաբացի , այլ որ յառաջ Ինտիոսոյ եկեղեցոյն եպիսկոպոս էր Իսկ յայնմամ ի Ինքնինակ . զԵրկուրեղոյն եպիսկոպոսութեանն ունէր , Չայս զեղեպս տեսանելով և լսելով՝ Աղէքամարի . բարկութեամբ բորբոքէր . և առանն քաղազ եպիսկոպոսաց նստուցեալ վարեոս և զուրոց զնորսն զարափառութեան . նշով , զԵրէկ , և առ յոր ըստ քաղաքացն եպիսկոպոսունցն յայտնելով զմատուրեւն Արեւոսի . և նշով նմա . և համախորհրդոց նորա , որք են այդոյն⁷ : աղիւզ⁸ . այրիթաղ⁹ . սինաս . երազիս . Գալիսոս . սակուղոս . թեղմաս . և զայսպիսիս զրելով Աղէքամարոսին ըստ ամենայն քաղաքաց , վասն Քար եւս լինէր շարն ի վիճարանութիւն բորբոքեցելոց . զի յորս զբազմն ճանաչէին ճանաչէին , ոմանք հարցով եղեալ , յաւելուին ի զերն :

Ըստ կրին հաւանեալն յանձինս իրեանց և յասացուածս ի վերայ այդոյնի յոյժ ցասողց զՔաղաքորն կուստեղին զիստոս և եղե թշնամի , ի բաց եղեալ զառեիսս բարկանութիւնն և պատերազմել սկսան ընդ միմեանս : Եւ եղե մարս քաղազ ի ցամաքն ի ծովոս և ի վերջոյ առ քաղաքնն Քրիստապոսոյ երկրին Ինքնինայ յայլաճարեալս սնննատար եղե . Բժմոնեալ զնա կենեամի մարդասիրէ . և ոչ պանամեր , այլ Երամայէ նմա կեալ ի թնասողնիկ հանդարտութեամբ :

Իսկ նորա ժամ մի հանդարտեալ , ապա ժողովեալ զճանախն իւր բարբարոս , խորհրէր ի պատերազմ Չայս զիտացեալ Քաղաքորն հրամայեաց սպանանի զնա և ըմբռնեալ սպանին : Եւ կուստեղինանս միաճամուռն Քաղաքորն ինքնակալ Քաղաքը կոչեցաւ և զքրիստունից զԵրկուրեւն իտկայր միշտ և զայս անէր քաղաքի մի կանակալ , և էր քրիստունեութիւնն ընդ իշխանութեամբ նորա ի խորին խաղաղութեան : Խաղաղութիւնս այս յարոյց ընտանի պատերազմ քրիստունից . թէ զինչ էր , և վասն էր յարեալ , պատմեցցն :

Չկնի Քաղաքի՝ եպիսկոպոսի Աղէքամարեալ , որ նաճատեկեաց ընդ Դոնիւսիստեղինոսի՝ յարեղէր զեպիսկոպոսութեանն Արեւիւս , իսկ զկնի Արեւիւսայ՝ Աղէքամարոս , յետ խաղաղութեանն զոր ասացար , որ վարէր զեկեղեցին յանդորրու : Եւ եղե երբնն՝ որ ընդ իշխանութեամբ նորա երեցուն և կղերիկոց վիճելն մեծափութով ի վերայ սուրբ Երբորդութեանն , մի միութեւն ի յերբորդութեանն :

Իսկ Արեւոս ոմա յիրեցանց , ընդ ձեռամբ նորա եղելոց , այր ճնուա յարեալս ճարասանական , խորեւնով զեպիսկոպոսն ի կարծիս Սարսելայ Լիբիացոյ սոնի , և ի հակառակարեութեանն զրեւալ ընդէր ի արամազմն ընդդէմ զառնելով կարծեացն Լիբիացոյ , և որպէս Քուր նոզկն ընդդիմախօք բանիցն եպիսկոպոսին և առեր . « Եթէ Հայր մեա զՂրիկ , սկիզբն եղելոս ունի ծնեալն . և այսու յայտնի , զի եր՝ յորմար ոչ էր որդիս . և սկիզբն ճեռեակ , թէ յողկէ էառ զզորութեանն » : Այսու նորման վարդապետութեամբ ընդդիմախօսելով զբազման ի ստորակուսան ձեցին . և ի ընչին կայէր քանից բոց ստառիկ Եւ շարն սոխակ յեկեղեցին Աղէքամարոսի , մաւալէր ընդ ամենայն Եղիպատս և ի Լիբիս և ի վերին թեքա . և ի վերջոյ և յայլ քաղաքս և ախարարս Պաշտպանէին կարծեան Արեւոսի և այլն քաղազն և մասնատն Եւսեբիոս , ոչ կեսաբացոց , այլ նախկին եպիսկոպոսն եկեղեցոյն Ինտիոսոսոց , որ յայնման եպիսկոպոսն էր ի Երկուրեղա երկրին Ինքնինայ : Չայս տեսեալ և լուսեալ Աղէքամարի զայս բանայր յոյժ . և ժողովեալ ի ժողով զբազում եպիսկոպոսունս , նշովք զԱրեւոս և որք զբազմութեան նորա խոտովութեան և զԵր այլոց ի քաղաքս Աղէքամարի զրեւա զՔաղաքն ամենայն քաղաքաց , վասն Քար եւս լինէր շարն ի վիճարանութեան բորբոքեցելոց . զի յորս զբազմն ճանաչէին ոմանք հարցով եղեալ յաւելուին ի զերն⁷ :

1. Ի լուսանցս կը նշանակուի Ե ՊԷ . Գ Ի :
2. Երբազոյն կրով արողնջուտս է անուել . Զրիւսոպոլսի :
3. Ի լուսանցս ց (ցեղական) :
4. Ի լուսանցս ՊԷ . Ե . տեղ Քաղաքն է Յ(եա) քարազարի :
5. Ի լուսանցս ՊԷ . Զ :
6. Այստեղ կը սկսի Երկուրեղոյն օրինակը :
7. Տե՛ս սու . էջ 11 :

Այնուհետեւ Ս. Ղազարու ձեռագիրը այնքան բառացի կերպով կը զուգընթանայ Էջմիածնայ օրինակին հետ՝ որ տարակոյս չկայ թէ նոյն խմբին կը պատկանի. նոյնուփեան աստիճանը ցոյց տալու համար՝ միայն կտոր մը բաղդատենք.

Ս. ՂԱԶ. ԶԵՌ.

ԷՋՄԻԱԾՆԱՅ ԶԵՌ.

Իսկ ոմանք զհակառակ ասեցին. յաւեւ եւս ի բարկութիւն շարժեր Եւսեբիոս. Կիկովիդացի. վասն զի զնա չար արար. յիւր Աշէքսանդրոս ի գրեալն իբրում. և քանզի էր ըստ ժամանակին զօրաւոր Եւսեբիոս վասն Թազարոսին ի Կիկովիդայ լինելոյ. զի փոքր ինչ յառաջ ի նմա էր Թազարոսութիւն որ առ Կիկովիդախնամս սիւ. վասն որոյ բազումք յեպիսկոպոսաց Եւսեբէ լսէին: Եւ նա յաճեսապէս զբէր Թուղթ առ Աշէքսանդրոս զի զագարեաց է շարժելոյ, զստովութիւնն:

Իսկ ոմանք զհակառակ ասեցին. յաւեւ եւս ի բարկութիւն շարժեր Եւսեբիոս Կիկովիդացի. վասն զի զնա չար արար. յիւր Աշէքսանդրոս ի գրեալն իբրում. Եւ քանզի էր ըստ ժամանակին զօրաւոր Եւսեբիոս վասն Թազարոսին ի Կիկովիդայ լինելոյ. զի փոքր ինչ յառաջ ի նմա էր Թազարոսութիւն որ առ Կիկովիդախնամս սիւ. վասն որոյ բազումք յեպիսկոպոսաց Եւսեբէ լսէին: Եւ նա յաճեսապէս զբէր Թուղթ առ Աշէքսանդրոս զի զագարեաց է շարժելոյ զստովութիւնն:

Համեմատութիւնը կը շարունակուի նմանութեան նոյն աստիճանով: Պէտք է դիտել որ Սովրատայ հրատարակիչը վերոյիշեալ հաստատօին մէջ կ'ընթեռնու « զի փոքր ինչ յառաջի նմա էր Թազարոսութիւն », զոր Ս. Ղազարու ձեռագիրը իրաւամբ կը սրբազրէ. « յառաջ ի նմա (ի Կիկովիդիս) էր Թազարոսութիւն »:

Հ. Կ. Տ. ՍԱՀԱԿԻԱՆ

ՏԱՏԵԱՆՑ ՓԱՌԱՑ ՍԿԻՋԲԸ

Գրականօրինակ՝ միևնույն Տանդիներով, Թաստակներով բանաստեղծական բառիկեր կ'առնու և խօրհաներով ու Չամկաններով արտաքին ու ազգային պատմութեանց մթնոլորտներու մէջ կը բնածիւ, ուրախ ենք բանալու թէ անօգուտ չի համարիր մերք ընդ մերք սապնչականեյ, մանասանոյ թէ համոչքով ընդառանջ իսկ ու հասարէլ այն երգիչներու երկերն են՝ որ թեպէտ քերթորդութեան փափկութիւններէ զտրի՛կ արտնետալն եանսպետական եկարատիպը կը ներկայեն, սակայն ունին իրենց օգուտը, ժամանակակից դեպքեր մանրապատում ընելով, ու բնական գեղ ու անզանք մի կը ցուցադրեն անսրտնաս ու իբր աշուղային ոմով:

Գրականօրինակ՝ այս տեսակներուն Ազգային հիւն պատմութեան մէջ մեծ յարգ ու պատիւ կ'ընծայէ, վասն զի հնուութեան յօդով փաստագրորդած են: Այլ սակայն եւրոբո՛ւ, ո՛չ. զոնե ոչ նոյն չափով: Արդեւ հիւներն ու ձերերը միշտ կ'ործ են ու կ'ըլլան պատկասելի ու յարգելի, իսկ նորերը անարժէք ու արհամարհ: Բայց՝ ստույգ չէ՝

արդեօք՝ թէ ամեն հիւն ունեցեր է երբեմն իր խակաբիւնն ու բարձրութիւնը, և Գոգարան երգերն որոյ հաստատութիւնն այժմ բազմաբաններէ թեկրեկ արձագանգներ կրկնելով կ'ապշտեցնեն կը յափշտակեն ժանր գրութեան ուղի և ուրուշը, ատեն մը չէին այլ ինչ՝ բայց երբ արդի ժողովրդական ցոյցերու խաղերու նման՝ պարզեցներ, սիրալիկեր, վիպերգեր, և այլն:

Արդ երբ կամենանք ներկայներն ու համեմատաբար ստոր գրիչներն իսկ անմահացնել, ո՛չ սպաքին արդի ելլարներն են օր մը հնուութեամբ պատիւ պիտի ստանան: Կերտի ուրեմն մեզ՝ մօտ ժամանակի վիպերգերէ միև հոս ընթերցատիրաց ներկայացնել, որ Տաստակ ազնիւ Գերդաստանին սկիզբն ու փառքը կը բարձրացնէ, ժողովրդային հասարակ ոտանատը բանաստեղծութեամբ:

Հեղինակը թեպէտ ժամանակակից է պատմած դեպքին, թեպէտ ազգական կ'երեսի իօր Դիպագիւն, (Երբօրօրդիս կաղզվանցի. վերջին տուն), սակայն չէ անբերի վիպասան: Եւ իօր իսկ անհին վրայ չ'ունենք կարեւոր տեղեկութիւններ: Միայն չէ վրիպած իր գրչիւստը նկատարենք, որ է սակաւ ինչ զովաբանել իօր Դիպագիւն: Եւ Անոր պատմու.